

บทที่ ๒

แนวความคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาแนวความคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ในบทนี้ เป็นการนำเสนอแนวทางเพื่อใช้ประกอบการศึกษาและวิเคราะห์ในบทต่อไป ซึ่งมีรายละเอียดที่ต้องศึกษารวบรวมไว้ดังต่อไปนี้

๒.๑ แนวความคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับสภาพการตั้งถิ่นฐาน

๒.๑.๑ การตั้งถิ่นฐานแบบแนวยาว (Linear Settlement)

การตั้งถิ่นฐานแบบแนวยาวหรือตามแนวเส้นทางคมนาคม จะปรากฏในบริเวณที่ราบเป็นส่วนใหญ่ โดยยึดเส้นทางคมนาคมเป็นแนวหลักในการตั้งบ้านเรือน และด้านหลังของที่อยู่อาศัยจะใช้เป็นพื้นที่เกษตร บริเวณจุดตัดหรือทางแยกจะมีการกระจุกตัวของบ้านเรือนที่ใช้เป็นเขตการค้าของชุมชน ส่วนบริเวณที่ไกลออกไป การตั้งบ้านเรือนจะอยู่ห่างกัน ลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบแนวยาวหรือตามเส้นทางคมนาคม ได้แก่ แม่น้ำ ลำคลอง และถนน เป็นต้น

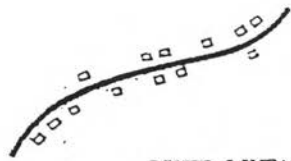
- แม่น้ำ ลำคลอง (River Linear Settlement) การตั้งถิ่นฐานริมฝั่งแม่น้ำลำคลอง เป็นการเลือกพื้นที่ของมนุษยชาติมาตั้งแต่สมัยโบราณกาล เพราะแหล่งน้ำเป็นต้นกำเนิดของความอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งอาหาร แหล่งเพาะปลูก และใช้เป็นเส้นทางคมนาคมขนส่ง แหล่งอารยธรรมสำคัญของโลกก็ได้พัฒนาการมาจากบริเวณที่ราบลุ่มน้ำต่าง ๆ ได้แก่ แม่น้ำไทกริส-ยูเฟรติส แม่น้ำสินธุ แม่น้ำฮวงโห เป็นต้น

- ถนน (Road Linear Settlement) เป็นการตั้งถิ่นฐานตามเส้นทางคมนาคมทางบก ทั้งทางรถไฟและทางรถยนต์ แนวถนนจะเป็นบริเวณที่มีการกระจุกตัวของอาคารบ้านเรือนในปัจจุบัน เพราะเป็นเส้นทางที่ให้ความสะดวกและรวดเร็วกว่าเส้นทางน้ำ

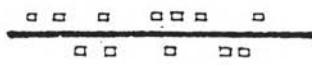
๒.๑.๒ การตั้งถิ่นฐานแบบกระจุกตัว (Cluster settlement)

เป็นการตั้งถิ่นฐานตามปัจจัยธรรมชาติ หรือปัจจัยกายภาพ เช่น จุดตัดของเส้นทางคมนาคม แหล่งแร่ธาตุ ที่ราบลุ่มแม่น้ำ เป็นต้น ลักษณะการตั้งถิ่นฐานจะอยู่รวมกันเป็นกลุ่มระยะแรกจะเป็นกลุ่มบ้านขนาดเล็ก และขยายใหญ่ขึ้นเป็นหมู่บ้านเป็นชุมชน การกระจุกตัวของชุมชนจะใช้พื้นที่โดยรอบเป็นพื้นที่เกษตร ส่วนขนาดของชุมชนนั้นขึ้นอยู่กับระยะเวลาและการ

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานแนวยาว

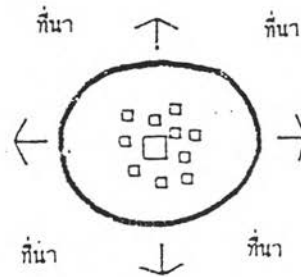

- RIVER LINEAR SETTLEMENT

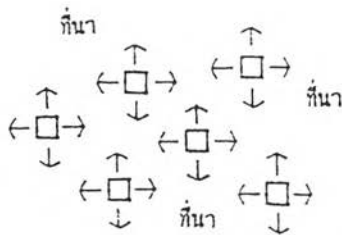

- ROAD LINEAR SETTLEMENT

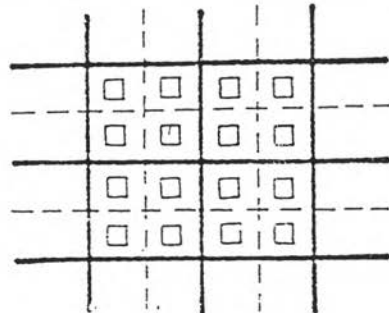
รูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบกระจุกตัว

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบกระจายตัว

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบเป็นระเบียบ

ภาพที่ ๒.๑

แสดงรูปแบบการตั้งถิ่นฐานในแบบต่าง ๆ

เพิ่มขึ้นของประชากร ที่จะส่งผลให้ศูนย์กลางชุมชนเกิดกิจกรรมในด้านต่าง ๆ ทั้งด้านการค้าและบริการชุมชน ก็จะพัฒนาขยายตัวเป็นเมืองต่อไป

๒.๑.๓ การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย (Scatter Settlement)

เป็นการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน อยู่ในพื้นที่เกษตรของตนเอง ที่เป็นยุ่งฉาง คอกสัตว์ โดยบ้านเรือนจะตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน ตามขนาดของที่ดินแต่ละครอบครัว ซึ่งจะมีศูนย์กลางร่วมกัน เช่น วัด โรงเรียน และตลาด ลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบกระจายนี้ ส่งผลทางด้านเศรษฐกิจ เนื่องจากเกษตรกรที่อยู่อาศัยในพื้นที่การเกษตรของตน ไม่ต้องเสียเวลาในการเดินทางไปกลับระหว่างพื้นที่เกษตรกับบ้าน จึงมีเวลาในการดูแลผลผลิตได้เต็มที่ มีเวลาคิดปรับปรุงแก้ปัญหาหรือขยายกิจการให้ก้าวหน้า มีการทำการเกษตรแบบเข้มข้น (Intensive Farming) เพื่อให้เกิดผลผลิตสูงสุดต่อพื้นที่ ด้วยการนำเทคโนโลยีใหม่ ๆ มาช่วย

๒.๑.๔ การตั้งถิ่นฐานแบบเป็นระเบียบ (Uniform Settlement)

เป็นการตั้งถิ่นฐานแบบที่มีการวางแผนล่วงหน้า เพื่อให้การใช้ที่ดินมีเป็นระเบียบและก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดทางเศรษฐกิจ ตามลักษณะการตั้งถิ่นฐานของพื้นที่ เช่น การตั้งถิ่นฐานกลางพื้นที่เกษตร การตั้งถิ่นฐานบริเวณเส้นทางคมนาคม เป็นต้น การจัดระเบียบของการตั้งบ้านเรือน มักจะอยู่ในโครงการต่าง ๆ เช่น โครงการนิคมสร้างตนเอง โครงการนิคมอุตสาหกรรม เป็นต้น (ฉัตรชัย พงศ์ประยูร, ๒๕๓๔:๓๔)

๒.๒ แนวความคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของชุมชนไทยกับแม่น้ำลำคลอง

สภาพแวดล้อมเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดรูปแบบของชุมชน และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนในแต่ละพื้นที่ ในสังคมไทยถูกกำหนดด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่เป็นน้ำ น้ำจึงผูกพันแทรกซึมกับชีวิตคนไทยมาช้านาน ตั้งแต่เรื่องของพิธีกรรม วรรณกรรม นาฏศิลป์ ศิลปะพื้นบ้าน จิตรกรรม ประติมากรรม การวางผังเมือง (สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, ๒๕๒๙:๕) ตลอดจนเรื่องชีวิตเศรษฐกิจของชุมชนที่ปรากฏออกมาในรูปของตลาดน้ำ

๒.๒.๑ ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองต่อชุมชนไทย

๑) สภาพทางภูมิศาสตร์ ผืนอาหารผืนใหญ่ของประเทศไทยคือ บริเวณที่ราบลุ่มน้ำภาคกลาง เป็นพื้นที่ที่สมบูรณ์และเป็นทำเลเหมาะต่อการตั้งถิ่นฐาน มีแม่น้ำ ๔ สาย เรียงตัวกันไหลลงสู่อ่าวไทย ได้แก่ แม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านกลางที่ราบภาคกลาง แม่น้ำท่าจีนแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งขวา แม่น้ำแม่กลองและแม่น้ำบางปะกงไหลขนานทางฝั่งขวาและซ้ายของแม่น้ำ

เจ้าพระยา แม่น้ำเหล่านี้ ได้พัดพาโคลนตะกอนมาทับถม ทำให้เกิดที่ราบอันอุดมสมบูรณ์ เป็นศูนย์กลางการเพาะปลูก การค้าและเศรษฐกิจที่สำคัญของประเทศ (สวาท เสนาณรงค์, ๒๕๒๙:๓๔,๔๒) เมืองสำคัญจึงตั้งอยู่ริมแม่น้ำเหล่านี้ เช่น กรุงเทพฯ ธนบุรี อุทัยฯ ฉะเชิงเทรา อ่างทอง สุพรรณบุรี ราชบุรี นครปฐม สมุทรสงคราม สมุทรสาคร เป็นต้น

๒) บทบาทของคลองขุด คลองขุดได้เข้ามามีบทบาทต่อชุมชนไทย เนื่องจากการใช้ประโยชน์จากแม่น้ำลำคลองตามธรรมชาติ ไม่สามารถสนองความต้องการได้อย่างเต็มที่ ลักษณะของแม่น้ำลำคลองบางสาย มีลักษณะคดเคี้ยวมาก ทำให้เสียเวลาในการเดินทาง บางสายมีน้ำไม่มากพอที่จะใช้ได้ตลอดปี หรือบางพื้นที่ไม่มีคลองไหลผ่าน ดังนั้น จึงมีความจำเป็นที่จะต้องขุดคลองเพิ่มขึ้น คลองในลักษณะนี้เรียกว่า คลองขุด

บทบาทของคลองขุดเท่าที่ปรากฏหลักฐาน มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา สมัยธนบุรี และรัตนโกสินทร์ คลองที่ขุดส่วนใหญ่จะเป็นไปตามพระราชบัญชาของพระมหากษัตริย์ ซึ่งจะสรุปให้เห็นถึงบทบาทหลัก ๆ ของคลองขุดดังนี้

- บทบาททางด้านยุทธศาสตร์ การขุดคลองเพื่อป้องกันข้าศึกศัตรูเป็นรูปแบบการวางผังเมืองในสมัยโบราณ โดยขุดคลองขึ้นล้อมรอบเมือง โดยเฉพาะเมืองที่มีฐานะเป็นเมืองหลวง คลองขุดในลักษณะนี้เรียกว่า คลองคูเมือง หรือคลองภายในเมือง คูเมืองกรุงศรีอยุธยาเป็นตัวอย่างอันดีในการวางผังเมือง จนกลายเป็นแบบอย่างในการสร้างเมืองมาตั้งแต่สมัยธนบุรี จนถึงสมัยสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง) อย่างไรก็ตาม การขุดคลองมิใช่เอื้อประโยชน์ทางด้านยุทธศาสตร์แต่เพียงด้านเดียว แต่ยังประโยชน์เพื่อการคมนาคมอีกด้วย

- บทบาททางด้านคมนาคม การขุดคลองเพื่อช่วยในการคมนาคมขนส่ง มีด้วยกันสองลักษณะคือ คลองลัดและคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำ การขุดคลองเกิดขึ้นเนื่องจากพื้นที่ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ มีความลาดชันน้อย กระแสน้ำจึงไหลช้าทำให้แม่น้ำบางช่วงคดเคี้ยวมาก คลองลัดจึงช่วยให้เดินทางได้สะดวกและปลอดภัยยิ่งขึ้น สำหรับคลองขุดเชื่อมระหว่างแม่น้ำ เป็นการขุดเชื่อมแม่น้ำเข้าด้วยกัน ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีน หรือแม่น้ำแม่กลอง หรือแม่น้ำบางปะกง ซึ่งการขุดคลองเชื่อมแม่น้ำ ๔ สายเข้าด้วยกัน เท่ากับเป็นการย่นระยะทางจากส่วนกลางของประเทศไปทางด้านตะวันออกและตะวันตกให้สั้นลง เพื่ออำนวยความสะดวกในด้านการคมนาคมขนส่ง นอกจากนี้ คลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำยังมีความสำคัญต่อการปกครอง เพื่อช่วยในการดูแลหัวเมืองใกล้เคียงได้สะดวกและทั่วถึงยิ่งขึ้นอีกด้วย

- บทบาททางด้านเศรษฐกิจ หลังสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ.๒๓๙๔) ไทยเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจจากการผลิตเพื่อยังชีพ มาเป็นการผลิตเพื่อการส่งออกไปขายยังต่างประเทศ และมีระบบการค้าเสรีพร้อมกับนำระบบเงินตรามาใช้ การค้าของไทยจึงขยายตัวขึ้นโดยเฉพาะการค้า

ข้าว ข้าวเป็นสินค้าที่สำคัญมากในสมัยนั้น เพราะเป็นที่ต้องการของชาวต่างประเทศ สมัยรัชกาลที่ ๕ จึงมีเป้าหมายหลักในการขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูก นอกเหนือจากการขุดคลองเพื่อการคมนาคมแต่เพียงอย่างเดียว การขุดคลองเป็นการเปิดพื้นที่ที่รกร้างว่างเปล่าให้ราษฎรเข้าไปทำการเพาะปลูกและใช้เป็นเส้นทางลำเลียงผลผลิตมาสู่ตลาด (ปิยนาด บุนนาค และคณะ, ๒๕๒๕:๕๔)

๒.๒.๒ เอกลักษณะของชุมชนสังคมไทย

สังคมไทยมีความเฉพาะของไทยเอง เพราะสังคมไทยเราผ่านประวัติศาสตร์มาแบบหนึ่ง อยู่ในสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์แบบหนึ่ง อยู่ในที่ตั้งแบบหนึ่ง มีวัฒนธรรมความเป็นมา ศาสนาแบบหนึ่ง จึงมีวัฒนธรรมชุมชนเป็นวัฒนธรรมชาวบ้านที่เป็นตัวของตัวเอง ให้คุณค่ากับคน ให้คุณค่ากับชุมชน ให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และมีความอิสระของตัวเองในการพัฒนา (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, ๒๕๓๔:๔๓)

ลักษณะเฉพาะของชุมชนไทยที่ต้องผูกพันกับสายน้ำมีลักษณะ ดังนี้

-สังคมเกษตรกรรม ชุมชนไทยได้ตั้งรกรากลงบนที่ราบลุ่ม มีแม่น้ำหลายสายไหลผ่าน มีฝนตกชุก ทำให้ชุมชนประกอบอาชีพทางเกษตรกรรมเป็นสำคัญ จึงเรียกลักษณะทางสังคมไทยได้ว่า สังคมเกษตรกรรม (Agrarian Society) หรือสังคมชนบท (Rural Society) การคงอยู่ของสังคมไทยนั้น ขึ้นอยู่กับการเกษตรกรรม รวมทั้งวิถีชีวิต (Way of Life) การเกษตรกรรมเป็นวิถีชีวิตที่สอดแทรกเข้าไปในแนวความคิดความอ่านในกิจกรรม และลักษณะประจำวันของสังคมไทยทั่วทุกด้าน (อานนท์ อาภาภิรม, ๒๕๒๕:๕๔)

-ชุมชนน้ำ อ้างตามแนวความคิดของ สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา ในหนังสือ น้ำ:บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย ว่าบริเวณลุ่มแม่น้ำและที่ราบต่ำในเอเชียอาคเนย์นั้น น้ำจะค่อย ๆ ไหลหลากลงไปสู่ทะเล น้ำจืดจึงมีค้างอยู่ทั่วไป 'เพราะมิได้ไหลผ่านหายไปอย่างรวดเร็ว ดังเช่นในบริเวณภูเขาซึ่งมีความเอียงลาดสูง เมื่อเป็นเช่นนี้ การกักเก็บน้ำจึงไม่จำเป็น มนุษย์ในแถบนี้จึงไม่จำเป็นต้องควบคุมการใช้น้ำ แต่กลับอาศัยอยู่กับน้ำไหลผ่านไปมาอย่างง่าย ๆ เหมือนกับต้นข้าวซึ่งมีชีวิตอยู่กับน้ำ นี่คือแหล่งอารยธรรมชานน้ำ (Aquatic Civilization) ซึ่งแตกต่างกับวัฒนธรรมที่มีพื้นฐานมาจากการกักกั้นน้ำ

ลักษณะชุมชนน้ำ เป็นรูปลักษณะอันโดดเด่นของชุมชนไทย มีการสร้างอาคารบ้านเรือนลงบนน้ำ ประกอบด้วยเรือนแพ ตัวอย่างเช่น ชุมชนเรือนแพในจังหวัดพิษณุโลกและจังหวัดฉะเชิงเทรา หรือเป็นลักษณะชุมชนสะเทินน้ำสะเทินบก คือเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ริมฝั่งหรืออยู่ในน้ำตื้น ๆ รวมทั้งบริเวณที่น้ำท่วม ซึ่งจะประกอบด้วยเรือนไม้ยกพื้นสูง ตัวอย่างเช่น ชุมชนคลองบางกอกน้อยและชุมชนคลองดำเนินสะดวก ดังนั้น สังคมไทยจึงมีวิถีการดำเนินชีวิตแบบชานน้ำ คือการสร้างถิ่นฐานอยู่อย่างง่าย ๆ ตามแม่น้ำลำคลอง ซึ่งอาจจะเป็นการอยู่ในน้ำเลยทีเดียวน

หรืออยู่บนตลิ่งก็ได้ เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล (อ้างถึง ญัฐนาท สุวรรณ, ๒๕๓๓:๓๖) ได้บรรยายถึงชาวกรุงเทพในอดีตไว้ว่า

‘จะไปไหนก็ต้องนั่งแจวเรือไป หรือหากอยู่บนบ้าน (เรือนแพ) ก็นั่งอยู่เฉย ๆ ไม่มีเลยที่จะออกกำลังกายขี่ม้าล่าสัตว์หรือเดินเหิน ถ้าถูกบังคับให้ทำสิ่งเหล่านี้แล้ว เห็นจะต้องงงไปหมดไม่รู้จะเริ่มต้นอย่างไรดี แต่อย่างไรก็ตาม คนไทยถือว่ามีแต่คนบ้าเท่านั้นที่จะเดินไปไหนต่อไหนในเมื่อทุกคนสามารถนั่งแจวเรือไปได้สบาย’

-ตลาดน้ำ การมีแม่น้ำลำคลองทำหน้าที่เป็นองค์ประกอบของชุมชน และมีวิถีการดำเนินชีวิตแบบชาวน้ำ กิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนจึงสัมพันธ์กับน้ำตลอดเวลา ตลาดน้ำเป็นรูปแบบหนึ่งที่มีสัมพันธ์กับพื้นที่ชุมชน เป็นชีวิตเศรษฐกิจของสังคมไทยในอดีต

๒.๓ แนวความคิดและทฤษฎี เกี่ยวกับวิวัฒนาการของเมือง

ได้มีการศึกษา และจัดแบ่งพัฒนาการของเมือง จากมุมมองของศาสตร์สาขาต่าง ๆ ดังนี้

๒.๓.๑ วิวัฒนาการเมือง (Urban Evolution) ของ Taylor

Taylor กล่าวว่า เมื่อพิจารณาจากลักษณะโครงสร้างภายในกำแพงเมืองซึ่งปรากฏเป็นรูปวงกลม และการใช้ที่ดินพบว่า วิวัฒนาการของเมืองมีอยู่ ๔ ระดับคือ

- ขั้นทารก (Infantile) เริ่มต้นในการรวมตัวเป็นชุมชนเมืองขนาดเล็ก ไม่มีการแบ่งแยกการใช้ที่ดินให้เห็นชัดเจน
- ขั้นวัยรุ่น (Juvenile) มีการแบ่งแยกการใช้ที่ดินเป็นบริเวณพักอาศัยแต่มีอุตสาหกรรมรวมอยู่ในครัวเรือน
- ขั้นผู้ใหญ่ (Mature) โครงสร้างภายในแบ่งเป็นที่พักอาศัย พาณิชยกรรม และอุตสาหกรรมอย่างเห็นได้ชัด
- ขั้นชรา (Senile) เป็นเมืองที่มีโครงสร้างภายในเสื่อมโทรม อันเนื่องมาจากการเติบโตเต็มที่

๒.๓.๒ แบบจำลองความเป็นเมืองของ Rortow

Rortow ได้พิจารณาความเป็นเมืองในเชิงเศรษฐศาสตร์ในลักษณะที่เป็นกระบวนการต่อเนื่องตามช่วงเวลา โดยแบ่งขั้นตอนของการพัฒนาเศรษฐกิจระดับประเทศออกเป็น ๕ ขั้นคือ

๑. สังคมโบราณ (Traditional Society) ประชากรจะรวมตัวกันอยู่ในพื้นที่เมือง คนในสังคมส่วนใหญ่ประกอบอาชีพด้านเกษตรกรรมหรือเป็นช่างฝีมือ มีการผลิตอุตสาหกรรมเพียงเล็กน้อย ความสามารถในการผลิตอยู่ในระดับต่ำ ตัวอย่างเช่น ประเทศจีนสมัยราชวงศ์โบราณ, สังคมเผ่า Aztec และ Inca เป็นต้น

๒. สังคมขั้นเตรียมเพื่อทะยานขึ้น (Precondition for Take Off) ประชากรเริ่มเรียนรู้ผลดีของการผลิตเฉพาะอย่าง และการแบ่งงานกันทำ ตลาดขยายวงกว้างขึ้นจนเป็นตลาดเสรี โครงสร้างทางเศรษฐกิจเน้นการส่งออก ตัวอย่างเช่น เมืองค้าขายในประเทศยุโรป ตั้งแต่ศตวรรษที่ 14, เมืองในสมัยอาณานิคมของอเมริกา เป็นต้น

๓. สังคมขั้นทะยานขึ้น (Take Off) เกิดอุตสาหกรรมชนิดใหม่ๆ ที่เกี่ยวข้องกับสาขาการส่งออกที่มีอยู่แล้ว มีผู้ประกอบการรายใหม่เข้ามาลงทุน มีการนำเทคนิคการผลิตใหม่ๆ เข้ามาใช้ สาขาการให้บริการภายในท้องถิ่นเริ่มขยายตัวอย่างรวดเร็ว เมืองกลายเป็นศูนย์กลางการผลิต และดึงดูดให้ประชากรเข้ามารวมตัวกันอย่างหนาแน่น

๔. สังคมขั้นเจริญ (Drive To Maturity) สังคมเจริญขึ้นเรื่อยๆ มีการนำเทคโนโลยีเข้ามาสู่กิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกระบบ เมืองเริ่มพึ่งพาตนเองได้มากขึ้น และเริ่มให้บริการแก่ดินแดนโดยรอบ

๕. สังคมอุดมโภค (The Age High Mass Consumption) ประชากรมีรายได้เฉลี่ยสูง เกิดระบบสวัสดิการสังคม และการประกันสังคม มีการพัฒนาและใช้เทคโนโลยีใหม่ๆ เพื่อสนองความต้องการด้านบริการสังคมของเมือง

จากขั้นตอนทั้ง ๕ นี้ Rostow มีได้ระบุว่าเมืองทุกเมืองจะต้องผ่านขั้นตอนเช่นที่เสนอไว้ในแบบจำลอง ก่อนเข้าสู่สังคมขั้นเจริญอาจมีการข้ามขั้นตอนได้

ผลของการศึกษานี้ ถึงแม้มองว่าการมองพัฒนาการความเป็นเมืองของ Rostow จะเป็นไปในเชิงเศรษฐศาสตร์เพียงด้านเดียว แต่ก็สามารถสะท้อนภาพกระบวนการพัฒนาการของเมืองได้ ในการศึกษาวิทยานิพนธ์จะนำแนวความคิดนี้ไปพิจารณาพร้อมกับแนวความคิดอื่น ๆ และโลกแวดล้อมที่เป็นอยู่จริงของชุมชน เพื่อที่จะได้จัดแบ่งยุคสมัยของพัฒนาการ และเข้าใจสภาพความเป็นไปทางเศรษฐกิจในแต่ละช่วงเวลา

๒.๔ แนวความคิด และทฤษฎีเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงขององค์ประกอบชุมชน

๒.๔.๑ ความหมายของชุมชน (Community)

ความหมายของคำว่า “ชุมชน” (Community) ได้มีการให้คำนิยามเป็นจำนวนมากตามประสบการณ์ และแนวทางในการศึกษาของแต่ละบุคคล โดยมีดังนี้

ในทางสังคมวิทยา พจนานุกรม Webster's New Dictionary of the American Language ได้ให้ความหมายไว้ว่า ชุมชน หมายถึง กลุ่มคนที่อยู่ในท้องที่หรือในเมืองเดียวกัน มีอาณาบริเวณหรือเมืองที่มีกลุ่มคนอยู่ร่วมกัน และมีความสนใจในเรื่องต่างๆคล้ายกัน (อ้างถึงใน สนธยา พลศรี, ๒๕๓๓:๑๑)

Nelson, Ramsey และ Verner ได้ให้ความหมายไว้ว่า ชุมชน หมายถึง พื้นที่ทางภูมิศาสตร์รวมถึงตัวปัจเจกชนซึ่งอาศัยอยู่ในพื้นที่นั้น มีความผูกพันทางใจที่มีต่อศูนย์กลางของชุมชนนั้น ชุมชนเป็นโครงสร้างทางสังคมแบบหนึ่งปฏิบัติการอย่างเป็นทางการเป็นหน่วย ซึ่งมีระบบหรือโครงสร้างของส่วนต่างๆที่มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันอยู่ (Nelson, Ramsey และ Verner อ้างถึงใน สัญญา สัญญาวิวัฒน์, ๒๕๒๕:๑๙)

เดวิส (Kingsley Davis) ได้ให้ความหมายไว้ว่า ชุมชน หมายถึง กลุ่มคนอยู่ร่วมกันในอาณาบริเวณ และกลุ่มเล็กที่สุดที่จะสามารถดำรงชีวิตทางสังคมในด้านต่างๆได้ทั้งหมด (Davis อ้างถึงใน สนธยา พลศรี, ๒๕๓๓:๑๑)

ฮอฟเฟอร์ (Charles Hoffer) ให้ความหมายไว้ว่า ชุมชนเป็นคนที่อยู่ร่วมกันในอาณาบริเวณที่ติดต่อกันและคนในอาณาบริเวณเดียวกันมีความสนใจอย่างหนึ่งหรือหลายอย่างที่คล้ายคลึงร่วมกัน ซึ่งทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการอยู่ร่วมกันในท้องที่แห่งเดียวกัน (Hoffer อ้างถึงใน สนธยา พลศรี, ๒๕๓๓:๑๑)

แซนเดอร์ (Irvin T. Sanders) ให้ความหมายไว้ว่า ชุมชน หมายถึง กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในอาณาเขตพื้นที่เดียวกัน มีการจัดระบบต่างๆ ในชุมชนทำให้สมาชิกมีการติดต่อสัมพันธ์กัน สะดวกทั่วถึง มีสิ่งอำนวยความสะดวกและบริการต่างๆ ร่วมกัน มีความรู้สึกต่อชุมชนร่วมกัน และมีความรู้สึกผูกพันต่อชุมชนนั้นร่วมกัน (Sanders อ้างถึงใน สนธยา พลศรี, ๒๕๓๓:๑๒)

ส่วนนักวิชาการของไทยได้ให้ความหมายของคำว่า “ชุมชน” ไว้หลายท่าน แต่ละท่านก็มีแนวความคิดในการมองที่คล้ายคลึง และแตกต่างกันบ้าง ดังต่อไปนี้

พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายของคำว่า ชุมชน หรือประชาคม คือ (พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๔:๑๑๒)

๑. กลุ่มย่อยที่มีลักษณะหลายประการเหมือนลักษณะสังคม แต่มีขนาดเล็กกว่า และมีความสนใจร่วมที่ประสานกันในวงแคบกว่า ชุมชน หมายถึง เขตพื้นที่ ระดับของความคุ้นเคย และการติดต่อระหว่างบุคคล ตลอดพื้นฐานความยึดเหนี่ยวเฉพาะบางอย่างที่ทำให้ชุมชนต่างไปจากกลุ่มเพื่อนบ้าน ชุมชนมีลักษณะทางเศรษฐกิจเป็นแบบเลี้ยงตนเองที่จำกัดมากกว่าสังคม แต่ภายในวงจำกัดเหล่านั้นย่อมมีการสังสรรค์ใกล้ชิดกว่า และความเห็นอกเห็นใจลึกซึ้งกว่า อาจมีสิ่งเฉพาะบางประการที่ผูกพันเอกภาพ เช่น เชื้อชาติ ต้นกำเนิดเดิมของชาติ หรือ ศาสนา

๒. ความรู้สึก และทัศนคติทั้งหมดที่ผูกพันปัจเจกบุคคลให้รวมเข้าเป็นกลุ่ม

โดยทั่วไปชุมชนหมายถึง กลุ่มชนกลุ่มหนึ่ง อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่มีขอบเขตจำกัดแห่งหนึ่ง มีความรู้สึกเป็นพวกเดียวกัน และมีส่วนแบ่งในสภาวะชั้นมูลฐานของชีวิตร่วมกัน (นาถ พันธุ์นาวิณ, ๒๕๒๓ : ๓๖ อ้างถึงใน สนธยา พลศรี, ๒๕๓๓:๑๑)

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ ให้ความหมายไว้ว่า ชุมชน หมายถึง องค์การทางสังคมอย่างหนึ่งที่มีอาณาเขตครอบคลุมท้องถิ่นหนึ่ง และปวงสมาชิกสามารถบรรลุถึงความต้องการพื้นฐานส่วนใหญ่ได้ และสามารถแก้ไขปัญหาส่วนใหญ่ในชุมชนของตนเองได้ (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, ๒๕๒๕ : ๖)

ดารณี ถวิลพิพัฒน์กุล ให้ความหมายไว้ว่า ชุมชน หมายถึง สถานที่ซึ่งคนใช้เป็นที่ตั้งบ้านเรือน ทำมาหากิน เลี้ยงดูบุตรหลาน และกระทำการกิจกรรมต่างๆส่วนใหญ่ในชีวิต (ดารณี ถวิลพิพัฒน์กุล, ๒๕๓๙:๒๕)

ในทางเศรษฐกิจมองชุมชน เป็นเรื่องของการผลิตและการแบ่งแยกแจกจ่ายนำผลผลิตภายในชุมชน ส่วนชุมชน ตามความหมายทางผังเมืองนั้น มองในแง่ที่ว่าเป็นโลกแวดล้อมทางกายภาพ ที่รวมกันเป็นบ้านเป็นเมือง อันมีชีวิต เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ที่ดำเนินเป็นประจำวัน

การดำเนินไปของชีวิตบ้านชีวิตเมือง กล่าวได้ว่าเกิดจากการร่วมกันของเหตุปัจจัยหลัก ๔ ประการคือ ผู้คน อันได้แก่ ชาวบ้านชาวเมืองที่ประกอบกิจกรรมต่างๆในที่ว่าง (space) ในบ้าน ในช่อง ในเมือง ในโลกแวดล้อมกายภาพที่ตนเองสร้างขึ้น ซึ่งทั้งหมดนี้ดำเนินไปในวันเวลา ไม่ว่าจะเป็นรายชั่วโมง รายวัน หรือรายเดือน เวลาเช่นว่านี้ต้องหมดไปผ่านไปในการทำกิจกรรมแต่ละอย่าง หรือว่าใช้ไปในการเดินทางระหว่างกิจกรรมต่างๆนั่นเอง (เกียรติ จิระกุล และคณะ, ๒๕๒๕:๒๗)

โครงสร้างของชุมชน(เสถียร เหลืองอร่าม อ้างถึงใน สนธยา พลศรี, ๒๕๓๓ : ๑๘-๑๙)ที่สำคัญได้แก่ บุคคล กลุ่มคน สถานภาพและบทบาท ระบบสังคม สถาบันทางสังคม การแบ่งชั้นทางสังคม

- การแบ่งชั้นในสังคมเมือง ได้แก่ ตระกูล เจ้านาย ชุนนาง ชุน หลวง ความสำเร็จทางราชการ อำนาจทางเศรษฐกิจ และการเมือง การศึกษา ชนิดของอาชีพ
- การแบ่งชั้นในสังคมชนบท ได้แก่ ชนชั้นผู้นำท้องถิ่นกับชนชั้นชาวบ้านทั่วไป

๒.๔.๒ ความหมายของย่าน (District)

“ย่านประวัติศาสตร์” หมายถึง พื้นที่ส่วนใดส่วนหนึ่งของเมือง หรือ พื้นที่ส่วนใดส่วนหนึ่งซึ่งมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์หรือโบราณคดี อันประกอบไปด้วยอาคารและองค์ประกอบทางประวัติศาสตร์หรือแหล่งโบราณคดีหลายแหล่งรวมกันเป็นพื้นที่หนึ่ง (พรชัย สุตันชัยนนท์ อ้างถึงใน เสาวลักษณ์ บุญโพธิ์อภิชาติ, ๒๕๔๐:๑๓)

ในลักษณะย่านประวัติศาสตร์ที่เป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งส่วนใดของเมือง จะปรากฏอยู่ในเมืองที่มีการเปลี่ยนแปลง จะเหลือพื้นที่ส่วนนั้นเป็นพื้นที่ประวัติศาสตร์ของเมือง โดยส่วนใหญ่จะเป็นย่านใจกลางเมือง ย่านธุรกิจ หรือการปกครองเมือง อาจเป็นย่านพักอาศัยของเมืองก็ได้

หากจำแนกประเภทของย่านประวัติศาสตร์ ตามลักษณะการใช้งานสามารถแยกออกได้ดังนี้

๑) ย่านประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม (Historic / Architectural District) เป็นบริเวณที่ประกอบด้วยอาคารทางประวัติศาสตร์ ที่มีคุณค่าทางสถาปัตยกรรมและพัฒนาการของเมือง เช่น เกาะรัตนโกสินทร์ ย่านใจกลางเมืองสงขลา อันประกอบไปด้วย อาคารพาณิชย์ กำแพงเมือง จวนเจ้าเมือง วัดวาอาราม รวมเข้าด้วยกัน เป็นต้น

๒) ย่านประวัติศาสตร์พาณิชย์กรรม (Commercial District) เป็นบริเวณพื้นที่ที่ประกอบด้วยอาคารทางประวัติศาสตร์เชิงพาณิชย์กรรมเป็นหลักสำคัญ เช่น ย่านประวัติศาสตร์พาณิชย์กรรมภูเก็ต ย่านบ้านหม้อ ย่านพาหุรัด เป็นต้น

๓) ย่านประวัติศาสตร์อุตสาหกรรม (Industrial District) เป็นบริเวณพื้นที่ที่ประกอบด้วยกลุ่มอาคาร หรือสิ่งก่อสร้างทางอุตสาหกรรม ที่แสดงถึงประวัติศาสตร์พัฒนาการของความเจริญทางอุตสาหกรรมต่อเศรษฐกิจประเทศ ซึ่งจะปรากฏออกมาในรูปของ หมู่บ้านอุตสาหกรรม ย่านอุตสาหกรรมของเมืองนั้นๆ หรือนิคมอุตสาหกรรม เป็นต้น

๔) ย่านประวัติศาสตร์ชนบท (Rural District) เป็นพื้นที่ชนบทที่ยังคงรักษาไว้ ซึ่งรูปแบบทางประวัติศาสตร์ของการดำเนินชีวิตในชนบท อันประกอบไปด้วย อาหาร บ้านเรือนในถิ่น รูปแบบของพื้นที่ในการประกอบเกษตรกรรม หรือกิจกรรม ตัวอย่างเช่น หมู่บ้านในชนบท อันประกอบด้วย บ้านเรือนท้องถิ่น การประกอบกิจกรรมพื้นบ้าน และพื้นที่ทำไร่ทำนาในรูปแบบเช่นในอดีต หมู่บ้านชาวเขา หมู่บ้านชาวประมง เป็นต้น

๕) เขตพื้นที่ทางโบราณคดี (Archaeological District) เมื่อแหล่งโบราณคดีหลายๆ แหล่งมารวมกัน หรืออยู่ใกล้เคียงกัน จนสามารถกำหนดพื้นที่กว้างขวางพอประมาณ หรือขนาดใหญ่ตามความเหมาะสมครอบคลุมได้พื้นที่หนึ่ง เพื่อแสดงความสัมพันธ์ และความสำคัญของแหล่งโบราณคดีเหล่านั้น ในเนื้อหาที่สัมพันธ์ หรือต่อเนื่องกัน

กลุ่มที่มีแนวความคิด New Urbanism มีความเห็นว่าส่วนต่างๆ ของเมือง ชานเมือง สภาพแวดล้อม ธรรมชาติ ควรได้รับการมองเป็นหนึ่งเดียว คือ ทั้งทางสังคม ศูนย์กลาง และนิเวศวิทยา ชุมชน มีขอบเขตการเติบโตของเมือง ระบบการไหลเวียนควรจัดการเดินทำให้

สัมพันธ์กับระบบขนส่งมวลชน (Mass Transit) มี Public Space มีการจัดลำดับของชีวิตที่เป็น ส่วนตัว และสาธารณะ มีการที่ดินที่หลากหลาย ที่อยู่อาศัยที่เพียงพอ และมีสมดุลระหว่าง ที่อยู่ กับที่ทำงาน

กลุ่ม New Urbanism ได้ทำการศึกษาค้นคว้าองค์ประกอบพื้นฐานของเมือง จะประกอบไปด้วย Neighborhood, Districts and Corridor และกลุ่ม New Urbanism ได้ให้ความหมายของคำว่า ย่าน (Districts) หมายถึง พื้นที่ที่มีกิจกรรมหลักอย่างชัดเจน แต่ก็มีการมีกิจกรรมอื่นมารองรับ ด้วย การจัดกิจกรรมจะต้องมีความสมดุล โดยให้ความสำคัญของกิจกรรมหลักก่อน (Katz, 1994 :)

๒.๔.๓ องค์ประกอบชุมชน

ดารณี ถวิลพิพัฒนกุล แบ่งองค์ประกอบชุมชนเป็น ๓ ประการคือ

- ๑) พื้นที่ทางภูมิศาสตร์ (Geographical Areas)
- ๒) การปะทะสัมพันธ์ทางสังคม (Social Interaction)
- ๓) ความผูกพันร่วมกัน (Common Ties)

นั่นคือชุมชนประกอบด้วยบุคคลที่มีการปะทะสัมพันธ์กันทางสังคมในพื้นที่ทาง ภูมิศาสตร์และมีความผูกพันร่วมกันในสิ่งหนึ่งสิ่งใดหรือหลายสิ่ง (ดารณี ถวิลพิพัฒนกุล, ๒๕๓๙:๒๕)

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ แบ่งองค์ประกอบของชุมชนออกเป็น ๔ ประการ คือ ประชากร จำนวนหนึ่ง, สถาบันทางสังคม, องค์การทางสังคม และ อาณาเขตทางภูมิศาสตร์ (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, ๒๕๒๕:๘)

ลำพอง บุญช่วย ๒๕๒๔ : ๕-๖ แบ่งองค์ประกอบของชุมชนออกเป็น ๓ ประการ คือ

- ๑) องค์ประกอบด้านวัตถุและทรัพยากรธรรมชาติ ได้แก่ สถาบันต่างๆ เช่น วัด สถานราชการ บ้านเรือน องค์การรัฐบาลและเอกชน ตลอดจนพืช สัตว์ แร่ธาตุต่างๆ ดิน แม่น้ำ ภูเขา ป่าไม้ เป็นต้น
- ๒) องค์ประกอบเกี่ยวกับคน ได้แก่ จำนวนพลเมือง ครอบครัว การทำมาหากินของผู้คน ฐานะทางเศรษฐกิจ ระบบการปกครอง ตลอดจนกิจกรรมอื่นๆของผู้คนในชุมชน
- ๓) องค์ประกอบทางจิตใจ ได้แก่ ความร่วมมือ ความเชื่อ ศาสนา แนวความคิด ตลอดจนธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรมต่างๆ

อิจิ และ โดนาฟ (Admund Aichin and John Donoghue) ได้แบ่งองค์ประกอบของชุมชนออกเป็น ๓ ประการ คือ (อ้างถึงใน สนธยา พลศรี, ๒๕๓๓ : ๑๕-๑๗)

๑) องค์ประกอบด้านมนุษย์ (Human Component)

เป็นองค์ประกอบที่มีบทบาทสำคัญยิ่งในทุกชุมชน จากวิวัฒนาการของมนุษย์ชอบอยู่รวมกันเป็นกลุ่มหรือจำเป็นต้องอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม ทำให้มีความสัมพันธ์กับบุคคลอื่น หรือกลุ่มอื่น เนื่องจากมีความต้องการคล้ายคลึงกัน และต้องกิจกรรมบางอย่างที่คล้ายคลึงหรือสนใจและทำร่วมกัน

๒) องค์ประกอบด้านสิ่งที่มีมนุษย์คิดค้นประดิษฐ์ขึ้น (Man-Made Component)

สิ่งที่มีมนุษย์คิดค้นประดิษฐ์ขึ้นมีมากมายหลายลักษณะทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม และได้นำไปใช้ในชุมชนไม่ว่าจะเป็นเครื่องอำนวยความสะดวก หรือสิ่งจำเป็นสำหรับการดำรงชีวิต เช่น ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม อาหาร เป็นต้น

๓) องค์ประกอบด้านสิ่งที่ธรรมชาติสร้างขึ้น (Natural Component)

สิ่งที่ธรรมชาติสร้างขึ้นหมายรวมทุกอย่างที่เกี่ยวกับพืช สัตว์ ทรัพยากรธรรมชาติทั้งหลาย ทุกชุมชนจะมีสิ่งที่ธรรมชาติสร้างขึ้นเป็นส่วนประกอบอยู่ทั้งนั้น ซึ่งสิ่งต่างๆที่ธรรมชาติสร้างขึ้นจะมีความสัมพันธ์ต่อกัน

องค์ประกอบของชุมชนประเภทต่างๆ จะต้องมีความสัมพันธ์สอดคล้องกันภายในชุมชน โดยผู้จัดการหรือกลไกจะควบคุม สนับสนุน เสริมสร้างความสัมพันธ์ขององค์ประกอบต่างๆ เข้าด้วยกันให้ชุมชนมีความเจริญก้าวหน้า หยุดอยู่กับที่ หรือเปลี่ยนแปลงไป

ภูษย์ สัปพันธ์ แบ่งองค์ประกอบเมือง ออกเป็น ๓ ประเภทใหญ่ๆ คือ

๑) องค์ประกอบทางกายภาพเมือง ได้แก่ ทำเลที่ตั้ง ลักษณะภูมิประเทศ การตั้งถิ่นฐาน ระบบโครงสร้างเมือง เส้นทางคมนาคม การใช้ที่ดิน ลักษณะภูมิทัศน์ พื้นที่เปิดโล่ง สวนสาธารณะ ลักษณะสถาปัตยกรรมของอาคาร

๒) องค์ประกอบทางด้านเศรษฐกิจ ได้แก่ ลักษณะโครงสร้างทางเศรษฐกิจของเมือง การประกอบอาชีพของประชากร กิจกรรมหลักของชุมชน

๓) องค์ประกอบทางด้านสังคมและวัฒนธรรม ได้แก่ จำนวนประชากร และความหนาแน่น กลุ่มชาติพันธุ์ การนับถือศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรม การบริหาร การปกครอง สถาบันทางสังคม หรือองค์กรต่างๆ เช่น โรงเรียน ศาสนสถาน ตลอดจนการบริการของรัฐ (ภูษย์ สัปพันธ์, ๒๕๒๘ : ๕)

เนื่องจากกระบวนการเป็นเมือง (Urbanization) มีความเกี่ยวข้องกับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ที่มีการพัฒนามาจนกระทั่งกลายเป็นเมือง และเมืองย่อมประกอบด้วยองค์ประกอบต่างๆ รวมกัน Doxiadis (๑๙๖๓) ได้ใช้คำว่า "Ekistics" อันเป็นรากศัพท์มาจากคำในภาษากรีกว่า "Okios" ซึ่งแปลว่า บ้าน มาใช้เรียกโครงสร้าง และองค์ประกอบแห่งความเป็นชุมชนเมืองในรูปของ Ekistics Model ได้แสดงให้เห็นว่า เมืองนั้นจะต้องประกอบด้วยองค์ประกอบ ๕ ประการ ที่มีความสัมพันธ์กันอย่างแน่นอนแท้ คือ

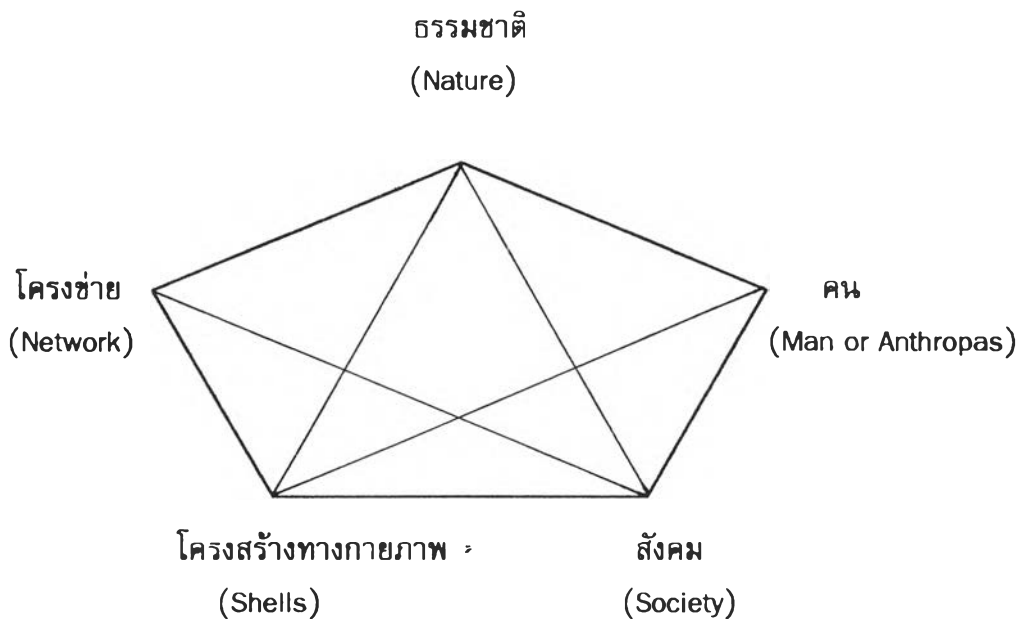
๑) ธรรมชาติ (Nature) ได้แก่ สภาพภูมิประเทศ ลักษณะทางกายภาพของพื้นดิน พืช พันธุ์ สัตว์ ภูมิอากาศ รวมกันเป็นสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ

๒) คน (Man) ได้แก่ ความต้องการด้านชีวิภาค คือ อากาศ อุณหภูมิ ที่ว่าง ความรู้สึกสัมผัส (Sensation) และการรับรู้ (Perception) ได้ทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ รูปแบบ ทางสังคมแบบแผนการดำรงชีวิตต่างๆเหล่านี้ประกอบรวมกันเป็นสังคม

๓) สังคม (Society) ได้แก่ ความหนาแน่นของประชากร วัฒนธรรม การศึกษาสุขภาพ และสวัสดิการ เป็นต้น

๔) โครงสร้างทางกายภาพ (Shells) ได้แก่ บ้านพักอาศัย สถานบริการชุมชน สถานที่ที่ใช้ในการสัญจร การตลาด ศูนย์ราชการ สิ่งต่างๆเหล่านี้เป็นสถานที่ที่ใช้ประกอบกิจกรรมต่างๆ

๕) โครงข่าย (Networks) ได้แก่ ระบบบริการสาธารณูปโภค และบริการต่าง

องค์ประกอบทั้ง ๕ ประการใน Ekistics ทั้งหมดนี้เป้าหมายของทฤษฎีคือ การส่งเสริมให้คนมีความเป็นอยู่อย่างมีความสุข และปลอดภัยในชุมชน โดยเสริมสร้างสภาวะสมดุลระหว่างองค์ประกอบทั้ง ๕ นี้ ถ้าหากขาดระบบใดไปแล้วก็ย่อมจะทำให้ระบบใน Ekistics นั้นขาดความสมดุลเช่นเดียวกับขาดความน่าอยู่ของเมืองเช่นกัน (ภูชัย สัปพันธ์, ๒๕๓๘:๑๗-๑๘)

๒.๔.๔ ภาพลักษณ์ (Image)

ภาพลักษณ์ของเมืองเป็นผลรวมจากความเข้าใจของชาวเมืองที่มีต่อความสัมพันธ์ทางสังคมที่เข้มข้นและซับซ้อนในระดับต่าง ๆ พื้นที่ที่มีความสัมพันธ์ทางสังคมเข้มข้นและซับซ้อนมาก จะถูกจดจำไว้ในฐานะศูนย์กลางหลัก และพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์เข้มข้นและซับซ้อนรองลงมา ก็จะถูกจดจำไว้ในฐานะศูนย์กลางที่มีขนาดย่อยลงมา ด้วยเหตุนี้ ภาพรวมของเมืองก็คือ การโยงใยศูนย์กลางความสัมพันธ์ระดับต่าง ๆ เหล่านี้เข้าด้วยกัน ตั้งแต่ระดับย่านของเมือง ลงมาจนถึงระดับละแวกบ้าน ซึ่งคนที่อยู่ต่างละแวกกัน ก็จะมีภาพรวมนั้นไม่เหมือนกัน แต่จะมีภาพของศูนย์กลางความสัมพันธ์หลักร่วมกัน (วิมลศรี ศุภิสวรรณ์, ๒๕๓๘:๑)

Kevin Lynch ได้ทำการศึกษา Image ของเมือง และสิ่งที่เกี่ยวข้องกับองค์ประกอบของเมือง โดยบันทึกไว้ในหนังสือ The Image of the City ส่วนที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นผลมาจากการศึกษาของลินช์ ซึ่งเป็นการค้นหาจินตภาพของเมืองและมีส่วนเกี่ยวข้องกับองค์ประกอบของเมือง ส่วนประกอบที่สำคัญของระบบมโนทัศน์ (Conceptual) ที่รวมเรียกว่า ภาพลักษณ์ (Image) สิ่งแรกที่จะกล่าวถึงคือ ระบบมโนทัศน์ โครงสร้างของระบบมโนทัศน์แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ (Lynch, 1960 : 47)

๑) ภาพลักษณ์ ได้แก่ ส่วนที่ปรากฏเป็นนิรูป ทางจิตของสภาพแวดล้อมกายภาพที่รับรู้ผ่านทางทัศนภาพ จินตภาพในที่นี้เน้นความสำคัญที่คุณสมบัติทางกายภาพที่มีผลต่อการเกิดจินตภาพ

๒) ระยะทางและขอบเขต ได้แก่ ส่วนที่แสดงความสัมพันธ์ของตำแหน่งองค์ประกอบที่เกิดขึ้นเป็นจินตภาพ โดยเน้นความสำคัญที่ระยะทางหรือขอบเขต

๓) ความหมาย ได้แก่ ส่วนที่ช่วยให้เกิดความเข้าใจว่าสิ่งที่ปรากฏในจินตภาพนั้นคืออะไร มีหน้าที่ใช้สอยประการใด และก่อให้เกิดความรู้สึกและทัศนคติประการใด ความหมายในที่นี้ จึงรวมทั้งความหมายทางหน้าที่ใช้สอยและความหมายทางอารมณ์

สำหรับความหมายของคำว่า ภาพลักษณ์นั้น มีอยู่ด้วยกัน ๓ ประการคือ

๑) เอกลักษณ์ (Identity) นั้นหมายถึงการที่มีสิ่งต่าง ๆ ที่ประกอบกันเป็นเมือง ต่างก็ปรากฏในลักษณะที่มีเอกลักษณ์ คือต่างเป็นสิ่งที่แยกจากกันได้โดยมีสัญญาณชี้แนะปรากฏอยู่

๒) โครงสร้าง (Structures) หมายถึงความสัมพันธ์ทางกายภาพของสิ่งต่าง ๆ ที่มีต่อกันและรวมทั้งความสัมพันธ์ทางกายภาพระหว่างสิ่งต่าง ๆ กับผู้รับรู้

๓) ความหมาย (Meaning) มีความสำคัญต่อการเกิดความเข้าใจความหมายของสิ่งต่าง ๆ อาจเป็นความหมายทางด้านการใช้สอย หรืออาจเป็นความหมายทางอารมณ์

ส่วนประกอบทั้งสามนี้ ต่างมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด อย่างไรก็ตาม การศึกษาของลินซ์ ได้ให้ความสนใจเฉพาะส่วนที่เป็นเอกลักษณ์ และโครงสร้าง ส่วนที่เป็นความหมายนั้น ลินซ์ไม่ได้ทำการศึกษาอย่างจริงจัง เพราะมุ่งเน้นความสำคัญของการจัดระเบียบในสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เพื่อให้เกิดความเข้าใจได้ และสามารถทำให้เกิดจินตภาพ (Imageability) ได้

๒.๔.๕ กระบวนการเปลี่ยนแปลงสังคมดั้งเดิมเป็นสังคมสมัยใหม่

การเปลี่ยนแปลงในสังคมดั้งเดิมเป็นแบบช้าๆ เพราะสิ่งประดิษฐ์ที่คิดขึ้นใช้ในสังคมมีน้อย การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมเกิดขึ้นได้ยาก แต่เมื่อเวลาผ่านไปนานๆเข้ามนุษย์ได้พัฒนาความคิด และสิ่งต่างๆขึ้นใช้มากขึ้น การติดต่อสื่อสารระหว่างสังคมทำได้สะดวกขึ้น การแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมจึงเกิดขึ้นได้ง่าย และอย่างสม่ำเสมอ อย่างไรก็ตามในกระบวนการเปลี่ยนแปลงนั้นจะมีพลังที่ต่อต้านการเปลี่ยนแปลงควบคู่ไปด้วยเสมอ ทั้งนี้เพราะคนบางกลุ่มจะสูญเสียสถานภาพเดิมของตนเอง ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างพวกที่ต้องการเปลี่ยนแปลงกับพวกที่ต่อต้านการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ดังนั้นสังคมจะเกิดการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ขึ้นอยู่กับแรงต่อสู้ระหว่างความต้องการเปลี่ยนแปลง และการต่อต้านการเปลี่ยนแปลงนั่นเอง

กระบวนการเปลี่ยนแปลงสังคมดั้งเดิมเป็นสังคมสมัยใหม่เกิดขึ้นโดยปัจจัยสนับสนุนสำคัญ ๒ ประการคือ (สนธยา พลศรี, ๒๕๓๓ : ๑๒๐ และสุริชัย ทวันแก้ว, ๒๕๓๕ : ๑๕๙)

๑) โดยการวิวัฒนาการตามธรรมชาติ (Spontaneous Change) เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเองโดยไม่มี การวางแผน เปลี่ยนแปลงแบบเป็นไปเองด้วยกระบวนการของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรม เช่น การขอยืมวัฒนธรรมของสังคมอื่นมาใช้ การค้นพบนวัตกรรมต่างๆ การประดิษฐ์ การกระจายทางวัฒนธรรม เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงแบบนี้เป็นแบบค่อยเป็นค่อยไป และคนในสังคมไม่รู้ตัวว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นแล้ว และต้องใช้เวลานานมาก การเปลี่ยนแปลงจึงจะประสบผลสำเร็จ

๒) โดยการวางแผนพัฒนา (Planned Change) เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นโดยมีการวางแผนที่แน่นอน เช่นการวางแผนพัฒนาเทคโนโลยี นวัตกรรมต่างๆ การคมนาคมขนส่ง เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงแบบนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ผู้มีอำนาจในการปกครองสังคมกำหนดขึ้นโดยอาศัยองค์กรต่างๆ ที่มีอยู่เป็นเครื่องมือ เช่น กฎหมาย อำนาจในการบริหาร และสั่งการ เป็นต้น

ในปัจจุบันกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สำคัญ มีอยู่ ๕ กระบวนการ คือ (สุริชัย ทวันแก้ว, ๒๕๓๕ : ๑๖๔-๑๖๕)

๑) การทำให้เป็นอุตสาหกรรม (Industrialization) หมายถึง กระบวนการพัฒนาเทคโนโลยีโดยใช้วิทยาศาสตร์การประยุกต์ในการขยายการผลิตกรรมขนาดใหญ่ด้วยกำลังเศรษฐกิจเพื่อตลาดการค้า โดยการใช้แรงงานที่ชำนาญเฉพาะอย่าง

๒) การทำให้เป็นเมือง (Urbanization) หมายถึง กระบวนการที่ชุมชนกลายเป็นเมืองหรือการเคลื่อนย้ายของผู้คน หรือการดำเนินการงานเข้าสู่บริเวณ หรือการขยายตัวของเมืองออกทางพื้นที่ การเพิ่มจำนวนประชากร หรือการดำเนินการต่างๆมากขึ้น

๓) การทำให้เป็นประชาธิปไตย (Democratization) หมายถึง กระบวนการแพร่ขยายของปรัชญา หรือระบบของสังคมแบบหนึ่งที่เน้นการที่ประชาชนมีส่วนร่วม และควบคุมกิจกรรมของชุมชนในฐานะเป็นตัวเอง โดยไม่คำนึงคุณลักษณะเฉพาะบุคคล ยศ สถานภาพ หรือ ทรัพย์สินสมบัติ

๔) การแพร่ของการจัดองค์การสมัยใหม่ (Bureaucratization) หมายถึง การแพร่ของระบบบริหารงาน

๕) กระบวนการสร้างคนชายขอบ (Marginalization) หมายถึง การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เหลื่อมล้ำมากยิ่งขึ้น โดยเกิดขณะที่เกิดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจในระดับสูง เป็นผลดีแก่คนส่วนหนึ่งในเขตเมือง หรืออุตสาหกรรม แต่ก็ทำให้คนอีกส่วนหนึ่งอยู่ห่างไกลจากการมีส่วนรับผลประโยชน์ของการเปลี่ยนแปลงไปทุกที

๒.๕ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๒.๕.๑ รายงานวิจัยเรื่อง การสร้างบ้านแปลงเมืองรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ : โครงสร้างเมืองทางด้านประโยชน์ใช้สอย ๒๓๒๕ - ๒๕๒๕ ของ บุปผณา สุวรรณมาศ

รายงานนี้ได้เสนอภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ในระยะ ๒๐๐ ปีที่ผ่านมาในหัวข้อว่า กรุงเทพฯ : โครงสร้างเมืองทางด้านประโยชน์ใช้สอยที่ดิน (Bangkok : Urban Function Structure) ตามช่วงระยะเวลาต่างๆ โดยชี้ให้เห็นถึงสภาพบ้านเมือง บรรยากาศ และสภาพความเป็นอยู่ของพลเมือง สุดท้ายได้บรรยายถึงโครงสร้างที่ดินในกรุงเทพฯ ในปัจจุบัน พร้อมทั้งอธิบายถึงทฤษฎีโครงสร้างกรุงเทพฯ ว่าอยู่ในรูปแบบ Multiple Nuclei

ผลการศึกษาพบว่า โครงสร้างทางด้านประโยชน์ใช้สอยของกรุงเทพฯ แบ่งออกเป็น ๕ รูปแบบตามช่วงเวลาต่างๆดังนี้

ระยะแรก Capital and Fortified City (พ.ศ.๒๓๒๕ - ๒๓๕๒) กรุงเทพฯมีลักษณะเป็นเมืองยุทธศาสตร์ที่ต้องการโครงสร้าง กำแพง คูน้ำ ประตูน้ำเพื่อบริการป้องกันตัวเองและจะมีพื้นที่ปลูกสร้างอยู่เฉพาะในกำแพงเมืองเท่านั้น

ระยะที่สอง Old City (พ.ศ.๒๓๕๒ - ๒๓๙๔) กรุงเทพฯมีลักษณะเป็นการเมืองปกครอง และระยะที่ฟื้นฟูชนบทธรรมนิยมประเพณีและอารยธรรมเดิมที่สูญหายไปคราวที่เสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่า

ระยะที่สาม Commercial City (พ.ศ.๒๓๙๔ - ๒๔๑๑) กรุงเทพฯเติบโตเป็นเมืองการค้า ส่วนหนึ่งเนื่องมาจากสนธิสัญญาเบาริ่ง พ.ศ. ๒๓๙๘ มีผลให้รัฐมีรายได้ที่จะทำนุบำรุงบ้านเมืองให้ทันสมัยได้ในเวลาต่อมา

ระยะที่สี่ Pre-Industrial City (พ.ศ.๒๔๑๑ - ๒๔๘๙) กรุงเทพฯมีสภาพเป็น Pre-Industrial City ตามความหมายของ Gideon Sjoberg ที่ว่า เป็นเมืองขนาดที่ไม่ใหญ่นัก ศูนย์กลางของเมืองไม่ได้อยู่ที่การค้า แต่อยู่ที่ศูนย์กลางการปกครองหรือวัฒนธรรม โครงสร้างเมืองภายในไม่มีการแบ่งแยกที่ดินที่แน่นอน ไม่มีระบบการค้าและอุตสาหกรรมที่ได้มาตรฐานแบบเดียวกับเมืองอุตสาหกรรมทางตะวันตก ถนนบางสายหรือเมืองบางส่วนมีการค้าเฉพาะอย่าง ถนนหนทางไม่มีประชาชนใช้กันมากนัก และยังคงใช้สัตว์เป็นแรงงานในการลากพาหะ

ระยะที่ห้า Primate City (พ.ศ.๒๔๘๙-ปัจจุบัน) การขยายตัวของกรุงเทพฯในช่วง ๓๐-๔๐ปีหลังนี้ มีลักษณะเป็น Primate City ของประเทศอย่างแท้จริง คือเป็นศูนย์กลางของเศรษฐกิจ สังคม การเมืองทุกประการ การเป็นศูนย์กลางนี้ดึงดูดให้ประชากรจากชนบทอพยพเข้ามาจำนวนมาก มีผลให้การขยายตัวของเมืองเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วผิดปกติและปราศจากการควบคุม

สุดท้ายผู้วิจัยสรุปว่าโครงสร้างการใช้ที่ดินของกรุงเทพฯจัดอยู่ในรูปแบบตามทฤษฎี Multiple Nuclei (บุปผาภู สุวรรณมาศ, ๒๕๒๕ อ้างถึงใน อิศรา กันแดง, ๒๕๓๙ : ๒๓-๒๔)

๒.๕.๒ รายงานวิจัยเรื่อง กรุงเทพฯ ๒๐๐ ปี ของ วิมล พงษ์พิพัฒน์

ได้กล่าวถึงปรากฏการณ์สำคัญหลายๆครั้งที่ทำให้กรุงเทพฯตลอดระยะเวลา ๒๐๐ ปี มาเปลี่ยนแปลงไปหลายสมัยต่างๆ และผลการวิจัยได้พบว่ากรุงเทพฯ แบ่งได้เป็น ๔ สมัยตามช่วงเวลาดังนี้

๑) สมัยต้นกรุงเทพฯ (พ.ศ.๒๓๒๕ - ๒๓๙๔) ลักษณะหลายประการที่คล้ายคลึงกับสมัยกรุงศรีอยุธยา ไม่ว่าจะเป็นระบบโครงสร้างของสังคม เศรษฐกิจ และพื้นฐานทางวัฒนธรรม แต่กรุงโกสินทร์ก็มีลักษณะของตนเองที่แตกต่างไปจากกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะในระยะหลังของกรุงเทพฯในยุคต้น ลักษณะดังกล่าวซึ่งทวีความแตกต่างในสมัยต่อมาชี้ให้เห็นอิทธิพลของ

การเมืองที่มีต่อสภาพของสังคม และเศรษฐกิจอย่างเห็นได้ชัด อาจกล่าวได้ว่า สถานการณ์ทางการเมืองทั้งภายใน และภายนอก ประกอบกับทัศนคติของผู้บริหาร มีผลกระทบต่อวิวัฒนาการของกรุงเทพฯ ทั้งโดยทางตรง และทางอ้อม

๒) สมัยหัวเลี้ยวหัวต่อ (พ.ศ.๒๓๙๔ - ๒๔๑๑) กรุงเทพฯในยุคนี้แม้จะยังคงลักษณะบางอย่างของระบบเก่าไว้ก็ตาม แต่ก็มียุคสมัยที่เป็นร่องรอยของความเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัด จากปรากฏการณ์ต่างๆ จะเห็นว่าได้มีการปฏิรูปสังคมขึ้น ชาวกรุงเทพฯมิได้เดินตามทางสายเก่าในยุคต้น และความเปลี่ยนแปลงนับจะทวีขึ้นทุกที จนกลายเป็นยุคแห่งการพัฒนาครั้งใหญ่ในสมัยต่อมา

๓) สมัยพัฒนา (พ.ศ.๒๔๑๑ - ๒๔๖๘) ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นจุดเริ่มต้นของยุคแห่งการพัฒนาครั้งใหญ่ ทั้งในด้านสังคม เศรษฐกิจ และการปกครอง ความเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯในสมัยพัฒนานี้มีมาก ทั้งนี้รวมถึง พระราชวัง สถานที่ราชการ และสาธารณูปโภคต่างๆ และผลงานสำคัญหลายอย่างได้มีขึ้นเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ เช่น รถไฟ รถราง การไฟฟ้า การประปา การไปรษณีย์ โทรเลข และโทรศัพท์ กรุงเทพฯมีถนนใหม่ๆ ขึ้นอีกหลายสาย ในสมัยนี้ที่สำคัญก็มี ถนนราชดำเนิน เยาวราช และพระรามที่ ๖ เป็นต้น

๔) สมัยประชาธิปไตย (พ.ศ.๒๔๖๘ - ปัจจุบัน) ในยุคนี้การเมืองต่างประเทศมีผลกระทบต่อเมืองไทยมากทั้งทางด้านสังคม และเศรษฐกิจ การที่ได้เข้าไปมีความสัมพันธ์ติดต่อกับประเทศต่างๆ ทั่วโลก ทำให้เมืองไทยโดยเฉพาะกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นเมืองหลวง ต้องปรับปรุงตนเองให้รับสภาพแวดล้อมทั้งทางการเมือง สังคม และเศรษฐกิจ

สุดท้ายผู้วิจัยสรุปว่า วิวัฒนาการของกรุงเทพฯด้านต่างๆนั้น เป็นผลมาจากพฤติกรรมในประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์นั่นเอง ดังนั้น ความเป็นมาของกรุงเทพฯย่อมมีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกับประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งจะแยกออกจากกันไม่ได้ (วิมล พงษ์พิพัฒน์, ๓-๒๓)

๒.๕.๓ รายงานวิจัยเรื่อง การศึกษาทางด้านสังคม-ประวัติศาสตร์ ว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงสภาพการใช้ที่ดินเพื่อการอยู่อาศัยของกรุงเทพมหานครของ สงัด อิศสระทิพย์

การที่กรุงเทพฯ เป็นเมืองเอกนคร (Primate City) ในทุกๆ ด้านรวมถึง ศูนย์รวมของปัญหานั้นนับประการของประเทศไทยในปัจจุบันนั้น สืบเนื่องมาจากกระบวนการที่เรียกว่า “การรวมศูนย์อย่างเกินเลยเกินขนาด” (Over Centralization) และ “วิถีการเติบโตอย่างเกินเลยเกินขนาด” (Over Urbanization) ในการศึกษาเพื่อมุ่งสู่การวิเคราะห์ถึงเงื่อนไขปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นประเด็นโดยตรง หรือเป็น “แก่นปัญหา” ที่อยู่เบื้องหลังนี้ ควรจะใช้วิธีการ

วิเคราะห์โดยให้ความสำคัญทางด้านสังคม-ประวัติศาสตร์ จึงจะให้ภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในระดับประเทศ ระดับภาค และระดับเมือง-ชนบท ซึ่งเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันโดยตรงและโดยอ้อม

แนวความคิดของงานวิจัยนี้ มีทิศทางการศึกษาเดียวกับวิทยานิพนธ์ ที่ได้ทำการศึกษาโดยให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์ในส่วนต้น คือ พัฒนาการเพื่อที่จะนำเงื่อนไขปัจจัยต่างๆ มาเป็นส่วนของการวิเคราะห์ถึงการเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน (สงัด อีสระทิพย์, ๒๕๒๙ : ง)